

Edward Ciupak

Socjologiczne problemy miasta

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 3, 7-13

1989

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edward Ciupak

SOCJOLOGICZNE PROBLEMY MIASTA

Topograficznie wydzielone obszary, które są wielkimi skupiskami ludzkich osiedli, nazywane są miastami.

Biorąc pod uwagę źródła zastane, już w dziełach Długosza czy Kadłubka możemy odnaleźć materiały do historii miast polskich. Ważnym źródłem wiedzy o mieście są badania naukowe, które rozpoczynają się dla obszaru europejskiej kultury właściwie na początku XIX wieku. Wcześniejsze prace, związane z Odrodzeniem, można potraktować jako eksperymentalne i mające raczej charakter utopijny, jak na przykład prace T. Campanella i T. Morusa¹. Natomiast wiek XIX przynosi wzrost zainteresowania miastem. Tworzą się źródła dwojakiego rodzaju, umożliwiające głęboką analizę: pierwsze to źródła zastane, będące podstawą dla historyków, później rozwijającej się etnografii; drugi rodzaj to źródła powstałe w wyniku celowej działalności naukowej. We Francji F. Le Play podejmuje studia nad rodziną paryską². W Anglii już w XIX wieku F. Engels przeprowadził analizę sytuacji rodziny robotniczej w wielkim mieście³. Takim źródłem wiedzy o mieście są również rozwijające się w XX wieku, a szczególnie w okresie międzywojennym, studia socjologiczne i etnosocjologiczne, na podstawie których często podejmowane były decyzje praktyczne, dotyczące organizacji życia miejskiego.

Źródłem wiedzy o mieście jest także literatura, a przede wszystkim powieść, która osadzając akcję w wielkim mieście, ukazywała zarazem wieloaspektowość życia miejskiego.

Studia wiedzy o mieście koncentrowały się wokół teorii, zakładającej występowanie antagonizmu między miastem a wsią. Jeszcze w latach międzywojennych, w czasie gdy rozwijała się polska socjologia i pedagogika, wyraźnie można dostrzec w literaturze przedmiotu podział na problematykę miejską i wiejską. W sytuacji Polski wynikało to z faktu ogólnego rozwoju społeczeń-

stwa. W okresie wychodzenia z feudalizmu wieś zdominowana była przez szlachtę, która chciała dorównać arystokracji. Miasto rozwijało się poza tym obszarem wpływów.

Miasto w swojej genezie nie posiada jednej metryki. Jego rozwój związany był z różnorodnością migracji: kupców, ludzi zbiegłych ze wsi, osadnictwa zakonnego. Ważną rolę grała też sieć dróg wyznaczających miejsca targowe, które z czasem przekształcały się w osiedla typu miejskiego.

Badając historię miast bierze się pod uwagę tak zwane czynniki miastotwórcze, czyli taki kompleks czynników, który spowodował ukształtowanie danego miasta. Można tu wymienić czynniki handlowe, gospodarcze, polityczne, wreszcie religijne.

Bardzo interesującym zjawiskiem jest funkcjonowanie w świadomości społecznej stereotypów miasta. Badania przeprowadzone przez F. Znanieckiego w latach międzywojennych w Poznaniu zawoocowały pracą „Miasto w świadomości jego obywateli”⁴. W opracowaniu tym ważną była nie pewna obiektywna zbiorowość zamieszkała w określonych granicach terytorialnych, ale miasto odbite w świadomości zamieszkujących je ludzi. Koncepcja F. Znanieckiego oparta była na metodologicznym założeniu współczynnika humanistycznego; to znaczy, rzeczywistość społeczna ujmowana była w niej jako ta, która emocjonalnie angażuje jednostkę i kieruje ją do pewnych postaw i ku pewnym działaniom. Antagonizm między mieszkańcami miasta i wsi wynikał, zgodnie z tą koncepcją, z pewnych obiektywnych uwarunkowań, takich jak: izolacja wsi od miasta, koncentracja w mieście kultury intelektualnej, koncentracja innowacji - wszystkie wielkie i ważne wynalazki techniczne powstawały w mieście, tworzenie się systemu władzy, a nawet posiadanie specyficznego dla mieszkańców miasta czasu wolnego. To wszystko było przyczyną nie tylko odległości przestrzennej, ale też powstania dystansu kulturowego między miastem i wsią, którego wyrazem jest antagonizm pojawiający się w świadomości.

Stereotypy życia miejskiego miały bardzo duży wpływ na współczesną migrację do miasta.

W socjologii i pedagogice społeczne koncepcje rozpatrujące cechy zbiorowości miasta różniące się od zbiorowości wsi należą już do przeszłości. Problematykę wiejską rozpatruje się

obecnie w ramach szerszych kategorii, które nazywane są urbanizacją. Interdyscyplinarne zainteresowania problemami urbanizacji nie koncentrują się tylko na problemach miasta, ale też na rejonach, gdzie powstaje typ społeczności odmiennej od tradycyjnie miejskiej czy wiejskiej zbiorowości. W Polsce zjawisko urbanizacji o zasięgu masowym pojawiło się dopiero po II wojnie światowej. Jako pierwszy dostrzegł je S. Nowakowski⁵. W latach sześćdziesiątych XX wieku, wraz z dynamicznym rozwojem badań empirycznych i licznych kontaktów z dorobkiem socjologii światowej, problemy urbanizacji weszły na stałe do badań, tematów sesji naukowych i opracowań monograficznych. W ostatnich latach zaistniała potrzeba skoordynowania tych zainteresowań i podjęcia zespołowych badań kompleksowych. Przykładowo można wymienić kilka najbardziej podstawowych wskaźników procesu urbanizacji, które zarazem mogą stanowić zagadnienia czy tematy badawcze, które chcemy opracować na przykładzie miasta Kielce.

1. Wskaźnik migracji poziomej określa koncentrację ludności wiejskiej i małomiasteczkowej w ośrodkach uprzemysłowionych.

2. Wskaźnik migracji pionowej oznacza przejście ludności od wykonywania zawodów tradycyjnych (rolnika, rzemieślnika, kupca) do wykonywania zawodów industrialnych.

3. Wskaźnik demograficzny określa intensywność przyrostu naturalnego i jednakową selekcję ludności w ośrodkach uprzemysłowionych.

4. Instytucjonalne wskaźniki umiastowienia określają rozwój instytucji usługowych i im towarzyszących.

W prowadzonych współcześnie badaniach nad miastem stosuje się kryterium ekonomiczne i kryterium poziomu technicznego. Już K. Marks podkreślał, że miasta, skupiając wokół siebie ludzi, tworzą zjawiska konkurencji, wyzwalającej inicjatywę we wszystkich dziedzinach życia⁶. Socjologowie, badając zaawansowanie miasta w procesach urbanizacyjnych, biorą pod uwagę strukturę zawodową jego mieszkańców. Technika bowiem zwiększając produkcję zmniejsza liczbę ludzi zatrudnionych bezpośrednio w produkcji, a zwiększa liczbę ludności zatrudnioną w usługach. Z postępowaniem technicznym łączy się zmiana stylu życia w tym sensie, że człowiek współczesny aspiruje do komfortu życia, co znów wy-

maga specjalistycznej obsługi.

5. Wskaźnik kształtowania się nowych układów struktury społeczno-zawodowej - łączy się z powstaniem nowej kategorii inteligencji w mieście, do której wydzielenia nie można zastosować jednolitego kryterium.

Współczesna inteligencja nie wywodzi się z jednej warstwy społecznej, jak to miało miejsce z inteligencją wywodzącą się z arystokracji i szlachty przed II wojną światową⁷. Współczesna inteligencja nie jest zbiorowością, nie jest grupą czy wspólnotą. Jest po prostu zbiorem, który kulturowo oscyluje wokół bardzo różnych orientacji i systemów wartości. Najłatwiej jest wyodrębnić inteligencję pracującą w administracji, ale nie jest to kategoria ludzi decydujących w mieście. Raczej spełnia ona pewne decyzje, podjęte poza zasięgiem jej obszaru działania. W mieście działa też inteligencja profesjonalnie związana z jakimś zawodem; lekarze, inżynierzy, twórcy nauki, sztuki, oświaty, osoby, które zajmują się przekazywaniem informacji, środkami komunikacji, itd. Pojawia się pełne wątpliwości pytanie, czy można wyodrębnić jedną kategorię inteligencji; czy można mówić o wzorze kulturowym współczesnego inteligenta w mieście. Badania w tym zakresie są bardzo skromne. Wiadomo doskonale, że drugie i trzecie pokolenie, wywodzące się ze środowisk pochodzących bezpośrednio ze wsi, powraca do swojej rodzimej kultury. Jest to zjawisko niezwykle interesujące, dostrzeżone podczas badań prowadzących w Białymstoku i Zielonej Górze, chociaż dobrze znane z badań środowisk polonijnych w USA, gdzie drugie i trzecie pokolenie powraca do folkloru, kontynuując pewne wzory kulturowe (na przykład wesele). Jest to więc pewien ogólniejszy proces, pojawiający się w Polsce na terenie wielkich miast. Tę tendencję powrotu można nazwać pewną obiektywną regularnością w zakresie dziedzictwa kulturowego. Nie przyjmuje się typowy dla inteligencji XIX wieku wzór kulturowy.

Pojawia się nowa kategoria dwuśrodowiskowców, przy czym nie chodzi tu o chłopów-robotników, byłoby to bowiem zawężenie kategorii, ale o tysiące ludzi dojeżdżających do pracy właśnie z rejonów mniejszych miast. Ci dwuśrodowiskowcy są przedmiotem zainteresowań zarówno socjologów i pedagogów zajmujących się miastem, jak i socjologów i pedagogów zajmujących się wsią.

Okazuje się bowiem, że w środowisku wiejskim pojawia się nowy typ rodziny, w którym dominuje kobieta, mężczyzna bowiem dojeżdża niejednokrotnie 50, 60 kilometrów do pracy. Statystycznie jest to zjawisko masowe, które ma wielką wagę dla kształtowania celów wychowawczych i wzorów kulturowych. Z badań wynikało, że najwyższy procent oglądających telewizję znajduje się właśnie wśród dwuśrodowiskowców. Z punktu widzenia ekonomicznego jest to bardzo cenne, ale z punktu widzenia uczestnictwa w kulturze stają się oni coraz mniej zaangażowani. Bardzo interesujące jest też to, że na wyższych uczelniach jest najmniejszy procent dzieci dwuśrodowiskowców, ale wskaźnik powołań duchownych jest u nich najwyższy.

6. Wskaźnik zmiany standardu życia materialnego ludności, czyli wskaźnik ekonomiczny urbanizacji, związany jest ze zróżnicowanym poziomem wykształcenia, zajmowaniem stanowisk w zakładzie pracy itd.

W Polsce problem standardu materialnego jest bardzo złożony. Nie chciałbym sygnalizować wszystkich problemów z tym związanych, natomiast trzeba zwrócić uwagę na to, co charakteryzuje miasto polskie - na proces zanikania lumpenproletariatu. Jest to konsekwencja przemian socjalnych związanych ze zmianami ustroju, które miały miejsce po II wojnie światowej. Zahamowany został proces pauperyzacji ludności miejskiej, który zapoczątkowany w XIX wieku, był bardzo wyraźny w okresie międzywojennym. Natomiast pojawiło się zjawisko pauperyzacji wśród miejskiej inteligencji. Jest to coś zupełnie nowego.

7. Wskaźnik wzorów życia kulturalnego związany jest z pojawieniem się nowych potrzeb życia kulturalnego i pojawieniem się nowego typu zachowań obyczajowych, politycznych, światopoglądowych, moralnych.

Faktem znaczącym jest to, że miasto od swego początku jest środowiskiem, które rozwija bardziej i wyżej aspiracje i potrzeby niż możliwości ich zaspokojenia. Dlatego można zauważyć koncentrowanie się konfliktów raczej w mieście niż na wsi. Miasto wyzwala większą liczbę potrzeb i na wyższym poziomie, co zmusza do wielu wyrzeczeń, aby właśnie te potrzeby zaspokoić. Krótko mówiąc, ludność miejska, w wyniku tego właśnie, że mieszka w mieście, z punktu widzenia osobowości potrafi dłużej się

kształcić, dłużej przygotowywać się do pełnienia pewnych funkcji i zaspokojenia określonych potrzeb. Świadczy o tym fakt, że młodzież miejska później zawiera związki małżeńskie niż młodzież wiejska. Należy też pamiętać o tym, że istnieją ograniczenia i samoograniczenia w mieście w zakresie zaspokajania potrzeb.

8. Wskaźnik integracji i dezintegracji, czyli kształtowanie się nowych, bardziej zwielokrotnionych typów więzi w poszczególnych warstwach i grupach społecznych.

Tworząc wspólnotę wieś była często ześrodkowana wokół zbiektywizowanej instytucji, jaką była parafia wiejska. Ważny czynnik kontroli społeczności wiejskiej stanowiła ponadto, niezależnie od rozproszenia przestrzennego, opinia mieszkańców wsi, która w społeczności preliteratej działała bardzo skutecznie. Bardzo charakterystyczne dla społeczności wiejskiej jest też sąsiedztwo przestrzenne. Natomiast w społeczności współczesnego miasta sąsiedztwo kształtuje się na podstawie kategorii profesji, zawodu, albo systemu wartości jednorodnego albo pewnego wzoru kulturowego. Bliżej się żyje z kolegą, z którym się pracuje w zakładzie pracy, niż z sąsiadem mieszkającym po drugiej stronie klatki schodowej. Można tu wymienić szereg kryteriów krzyżujących się nawzajem. Można powiedzieć, że w mieście osobnik posiada grupę odniesienia, którą bardziej on sam wybiera, a nie jest mu ona narzucona. Zmniejsza się zewnętrzny nacisk, który w wiejskiej społeczności jest duży.

Specjaliści badający zjawiska urbanizacji obejmują swoim zainteresowaniem bardziej szczegółowe procesy związane z industrializacją. Między innymi badają motywację migrację ludności ze wsi do miasta, procesy przystosowania się tej ludności do nowego środowiska, funkcje miastotwórcze różnych instytucji - tych tradycyjnie miejskich i tych powstałych jako produkt przemysłowienia, jak na przykład system masowego wychowania i oświaty, instytucje i urządzenia zbiorowej rekreacji itp. Problemem typowo miejskim są przejawy patologii społecznej. Można stwierdzić, że w mieście w miarę zwiększania się ludności zwiększają się proporcjonalnie przejawy zjawisk życia patologicznego. Socjologowie japońscy i amerykańscy, urbaniści i architekci próbują dziś dać taką koncepcję podziału wielkiego miasta, aby mie-

szkanieć nie czuł tego, że mieszka w metropolii.

Interdyscyplinarne badania procesu urbanizacji prowadzą się do wyznaczenia cech charakterystycznych dla miasta, ale też do określenia instrumentów zaradczych, środków i sposobów zapobiegania ubocznym i zarazem ujemnym skutkom urbanizacji. Pojawia się bowiem problem kontrolowania żywiołowych procesów urbanizacji, formułowania diagnozy, ale również możliwości prognozy, próby odpowiedzi na pytanie - jakie będą perspektywy tych procesów.

P r z y p i s y

- 1 T. C a m p a n e l l a, Miasto słońca, Warszawa 1955; T. M o r u s, Utopia, Poznań 1947.
- 2 F. L e P l a y, Instruction sur la méthode d'observation de monographies de familles, Paris 1862.
- 3 F. E n g e l s, Położenie klasy robotniczej w Anglii, Warszawa 1952.
- 4 F. Z n a n i e c k i, Miasto w świadomości jego obywateli, Poznań 1931.
- 5 S. N o w a k o w s k i, Społeczność lokalna a zagadnienia upowszechniania kultury, „Przegląd Socjologiczny” 1957, t.11.
- 6 K. M a r k s, F. E n g e l s, Manifest komunistyczny, wyd. 21, Warszawa 1953.
- 7 J. C h a ł a s i ń s k i, Społeczna genealogia inteligencji polskiej, Łódź 1946.